

Tereza Kimplová,
Leona Jochmannová, Jan Svoboda

Psychologie rodiny

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Kimplová, Tereza, 1978-

Psychologie rodiny / Tereza Kimplová, Leona Jochmannová, Jan Svoboda. --

Vydání 1.. -- Praha : Grada, 2023. -- 1 online zdroj. -- (Psyché)

České a anglické resumé

Obsahuje bibliografii

ISBN 978-80-247-4122-2 (online ; pdf)

* 316.614.5 * 316.362.1-055.52 * 316.66-055.1/.3 * 316.474 * 159.922.72 * 364-782.4 * 159.974 * 364.6-027.233.4 * (048.8:082)

- psychologie rodiny
- rodičovství
- gender
- partnerský výběr
- vývoj dítěte
- náhradní rodinná péče
- psychická traumata
- životní krize
- kolektivní monografie

316.4/.7 - Sociální interakce. Sociální komunikace [18]

Tereza Kimplová,
Leona Jochmannová, Jan Svoboda

Psychologie rodiny

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Tereza Kimplová, Leona Jochmannová, Jan Svoboda

PSYCHOLOGIE RODINY

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401
www.grada.cz
jako svou 8935. publikaci

Recenzovali: Mgr. Marta Beníčková

Redakce a korektura Kateřina Kružíková
Grafická úprava Jan Šístek
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka
Počet stran 256
Vydání 1., 2023

Vytiskla TISKÁRNA V RÁJI, s.r.o., Pardubice

© Grada Publishing, a.s., 2023

ISBN 978-80-247-4549-7 (ePub)

ISBN 978-80-247-4122-2 (pdf)

ISBN 978-80-271-3064-1 (print)

Obsah

Úvod	9
----------------	---

Část I.

Základní kapitoly z psychologie rodiny	11
---	-----------

1 Současné trendy v rodině	13
---	-----------

1.1 Odkládání mateřství	13
-----------------------------------	----

1.1.1 Vzdělanost a zaměstnanost žen	14
---	----

1.1.2 Formy rodinného života	15
--	----

1.1.3 Proces rozhodování a rodičovství	16
--	----

1.2 Velmi mladí rodiče, rodiče ve vyšším věku	17
---	----

1.3 Sociálně-psychologický vývoj současné české rodiny – shrnutí	19
---	----

2 Pojetí genderu a jeho význam v rodině	21
--	-----------

2.1 Genderové stereotypy a předsudky	21
--	----

2.2 Gender a škola	23
------------------------------	----

2.2.1 Školní úspěšnost	23
----------------------------------	----

2.2.2 Gender a postoje učitelek/učitelů	28
---	----

3 Výběr partnera, cíl a smysl partnerství, osobnost partnerů	33
---	-----------

3.1 Charakterové tendence osobnosti	35
---	----

3.1.1 „Schizoidní“ charakterová tendence	36
--	----

3.1.2 „Orální“ charakterová tendence	37
--	----

3.1.3 „Masochistická“ charakterová tendence	38
---	----

3.1.4 „Psychopatická“ charakterová tendence	39
---	----

3.1.5 Rigidní charakterová tendence, hysterický a narcistní typ	41
--	----

4 Nejčastější problémové oblasti v partnerství a manželství	45
--	-----------

4.1 Očekávání od vztahu	46
-----------------------------------	----

4.2 Vývoj vztahu a jeho krizová období	47
--	----

4.3 Nejčastější oblasti konfliktů	50
---	----

4.3.1 Rodinné hospodaření	50
-------------------------------------	----

4.3.2	Volný čas	50
4.3.3	Výchova dětí	51
4.3.4	Erotické a sexuální soužití	52
4.3.5	„Vnější vlivy“	53
4.4	Rozvod	54
4.5	Strategie možného řešení každodenních problémů	55

Část II.

Vybrané kapitoly z psychologie rodiny 59

5	Raný vývoj dítěte	63
5.1	Gravidita a bonding	63
5.1.1	Intersubjektivita	64
5.2	Význam attachmentu pro vývoj resilience a emocí	65
5.3	Poruchy attachmentu	67
5.4	Neurobiologické souvislosti attachmentu	73
5.5	Deprivace, zanedbávání, vývojové trauma	76
5.5.1	Zanedbávání a deprivace	77
6	Náhradní rodinná péče	83
6.1	Formy NRP	85
6.1.1	Pěstounská péče	86
6.1.2	Příbuzenská pěstounská péče	89
6.1.3	Pěstounská péče na přechodnou dobu	90
6.1.4	Osvojení	91
6.1.5	Poručenství (s osobní péčí)	93
6.2	Ústavní výchova	93
6.3	Proces zprostředkování NRP	93
6.4	Romské dítě v NRP	96
6.5	Doprovázející organizace a klíčový pracovník	99
6.6	Zkušenost s pěstounskou péčí očima dospělých	100
6.7	Metody a přístupy využívané u poruch rané vazby a v NRP	101
6.7.1	Specifické techniky využívané při doprovázení rodin v NRP	103
6.7.2	Nejvýznamnější komunikační a výchovné principy v kontaktu s dítětem	104

7	Trauma a rodinný systém	111
7.1	Trauma a posttraumatická stresová porucha	111
7.1.1	Neurobiologie traumatu	113
7.1.2	Epigenetické souvislosti traumatu	115
7.1.3	Klasifikace posttraumatické stresové poruchy	116
7.2	Kategorie traumatických událostí	117
7.3	Následky traumatu	120
7.3.1	Měření následků rané traumatizace v blízkých vztazích	122
7.3.2	Posttraumatický růst	123
7.4	Specifika traumatu u dětí	125
7.5	Nejzávažnější formy traumatizace v dětství	130
7.5.1	Syndrom týraného a zneužívaného dítěte (CAN)	132
7.6	Násilí v rodině a domácí násilí	132
7.7	Specifika terapie traumatu	137
8	Rodinný systém a krize	139
8.1	Rozhod rodičů a jeho dopady na děti	142
8.1.1	Současná rozvodová praxe v souvislosti s dětmi	144
8.1.2	Upořádání péče o děti	147
8.1.3	Nejčastější dopady rozvodu na děti	151
8.1.4	Reakce dětí podle věku	153
8.1.5	Cochemská praxe	154
8.2	Závažná nemoc dítěte	158
8.2.1	Podpora rodiny dítěte se zdravotním postižením	160
8.2.2	Vliv nemoci dítěte na celý rodinný systém	162
8.2.3	Vývojové proměnné	167
8.2.4	Hospitalizace	168
8.2.5	Příprava na bolestivé zákroky, práce s bolestí	170
8.2.6	Postoje zdravotníků	172
8.2.7	Obtíže v rámci normy, psychosomatická onemocnění u dětí	173
8.2.8	Dítě s postižením nebo chronickým onemocněním	175
8.3	Ztráta blízké osoby, truchlení	180
8.3.1	Rituály odchodu	181
8.3.2	Thanatologie a paliativní péče	184
8.3.3	Paliativní péče u dětí	186

8.3.4	Reakce dětí na smrt blízké osoby	189
8.3.5	Truchlení	191

Část III.

Techniky	195
---------------------------	------------

9	Techniky k jednotlivým kapitolám	197
----------	---	------------

10	Další techniky využitelné během výuky	211
-----------	--	------------

Závěr	225
------------------------	------------

Souhrn	227
-------------------------	------------

Summary	229
--------------------------	------------

Seznamy obrázků a tabulek	231
--	------------

Seznam literatury	233
------------------------------------	------------

Rejstřík	249
---------------------------	------------

O autorech	255
-----------------------------	------------

Úvod

Předkládaný text si klade za cíl nabídnout pracovníkům v pomáhajících profesích, stejně jako učitelům, podkladový materiál z oblasti psychologie rodiny a návazných témat.

Smyslem knihy je motivovat zaangažované čtenáře k rozsáhlejšímu a komplexnímu přístupu k dané problematice. Jsou dva směry, které lze sledovat v sociální oblasti: vývoj a pokrok. V oblasti vývoje se jedná o spontánní procesy probíhající v celé společnosti, které mají zcela logický dopad i na základní sociální skupinu, societu, kterou je rodina. Jde o proces, který se neřídí žádným cílem a jeho důsledky proto mohou být jak pozitivní, tak negativní. Pokrok je proces, který je cílený. Vyžaduje tedy rozbor aktuálního stavu, představu o strategii a její volbu, včetně definovaného cíle. Jedná se o proces, jehož smyslem je omezit až zabránit negativním důsledkům neohraničené spontaneity a nekritickému přijímání slepých ramen vývoje. Ty dokáže eliminovat čas, protože jako udržitelné trendy se ukáží pouze ty, které ve své době prokáží svůj význam. Nicméně cesta prostého vývoje znamená také zbytečné ztráty, které mohou mít pro vývoj jedince i celé společnosti dlouhodobě negativní důsledky.

Současná etapa vývoje sociálních vztahů je výrazně ovlivněna expanzí IT technologií, v daném smyslu pak sociálními sítěmi. Ty umožňují příjem a konfrontaci mimořádně velkého množství informací. Jejich kvalita a důsledky používání aplikací nejsou však vždy žádoucí, nejsou zárukou podpory kvalitní prožitkové báze lidského života. Proto vzniká potřeba seznámit přemýšlivé čtenáře s informacemi, které zahrnují také souvislosti pro laickou veřejnost nedefinované. Psychologie rodiny se stává komplexním oborem, který zasahuje výuku na základních, středních i vysokých školách a tvůrčím způsobem rozšiřuje kompetence pracovníků v pomáhajících profesích. Předkládaný text se proto snaží zdůraznit souvislosti, které jsou důsledkem, stejně jako naznačit příčiny, ze kterých důsledky vyplývají.

Pokud se text knihy stane inspirací, podkladem pro vyšší informovanost a z ní vyplývající hledání možných řešení problémových stavů a situací, nabývá svůj smysl. Jednotlivé kapitoly jsou sestaveny tak, aby kopírovaly vývojovou linii člověka, lidské vztahy, zdůraznily také jejich limity způsobené zákonitostmi lidské psychiky a vyplývajícího chování a jednání včetně důsledků prožitých traumatizujících událostí. Nabízí také inspiraci k hledání forem, jak za pomoci jednoduchých technik konkrétní problematiku atraktivně přiblížit, vyvolat diskusi a generovat na faktech založené závěry.

Část I.

Základní kapitoly z psychologie rodiny

Tereza Kimplová

1 Současné trendy v rodině

Když se lidská mysl otevře novému poznání, nikdy se už nevrací za své původní hranice.

Oliver Wendell Holmes

Rodina prochází neustálým vývojem a je odrazem vývoje společnosti. Jestliže se dá nyní něco tvrdit, tak že neexistuje žádná „tradiční“ rodina. Člověk byl odpradáвна součástí společenství a jeho život byl často definován rodovými pravidly. Rodina byla ekonomickou jednotkou, „tradiční“ role hlavy rodiny náležela muži, ženě byla určena role matky a péče o domácnost. To se mění v období průmyslové revoluce. Následně přicházejí válečná utrpení a jejich důsledky, posléze vzestup individuálních hodnot. Významným zásahem do rodinného fungování se stává objev ženské antikoncepce s možností kontroly početí. Muž ztrácí na svém mocenském postavení a dochází k prolínání rolí. Velkou kapitolou v historii rodiny rovněž hraje křesťanské náboženství. V České republice rodinu coby základní jednotku státu posléze v hodnotách formuje komunistický režim. V současné době se sice vazby v rodině rozvolňují, ale o to více získává svobodná vůle člověka. Vztahy se tak mohou stát více autentické, mohou být založeny na citu, ne na povinnosti. Neznamená to nezodpovědnost nebo nedostání svým závazkům. Je to přijetí odpovědnosti sám za sebe.

1.1 Odkládání mateřství

Jedním z průvodních znaků současné západní civilizace je **odkládání mateřství**. Pro názornější představu o sílící tendenci odkládat mateřství až na období střední dospělosti uvádíme základní *číselný* přehled. Kompletní vývoj a mnoho dalších zajímavých dat nalezneme na stránkách Českého statistického úřadu a na různorodých serverech zabývajících se sledováním či zpracováním obdobných ukazatelů.

V průběhu 90. let 20. století došlo v České republice k výraznému poklesu počtu narozených dětí. Zatímco na přelomu 80. a 90. let dosahoval počet narozených dětí ke 130 tisícům, v roce 1999 to bylo pouze 89 tisíc narozených dětí. Od tohoto roku se počty zase mírně zvyšují. V roce 2004 se například narodilo 97 tisíc dětí, v roce 2010 pak 117 tisíc dětí. Rok 2020 se 110 tisíci živě

narozenými dětmi je třetím v řadě opětovné stagnace. Nutno podotknout, že rok 2020 se zapisuje do světových dějin pandemií COVID-19. Během 90. let 20. století se rovněž **věk**, v němž ženy nejčastěji rodí děti, přesunul z věkové skupiny 20–24 let na 25–29, a v současnosti (od roku 2008) je křivka nejvýše mezi 30 a 34. Také **muži** se stávají otci později. Oproti období do roku 2010, kdy bylo možné nejvyšší počet otců sledovat u věkové skupiny 28–30 let, to nyní platí rovněž pro věkové rozmezí 30–34 let (Demografie: Analýzy a komentáře, 2014). Další závažnou změnou, která se začíná výrazněji projevovat, je narůstající podíl **dětí narozených mimo manželství**. Zatímco na počátku 90. let 20. století se jednalo o necelých 10 %, v roce 2004 pak o 30 %, v roce 2010 již o 40 % a v roce 2020 dokonce o 48 %. Je však nezbytné podotknout, že to neznamená, že tyto děti posléze v nesezdaném partnerství i vyrůstají, právě dítě se většinou stává oním impulzem ke sňatku. V rodinách v průměru ubývá dětí, stále je však převládajícím typem rodina se dvěma dětmi. Průměrný věk při **prvním sňatku** tedy stoupá, v roce 2020 byl cca o 4 roky vyšší než v roce 2000, a to jak u žen, tak u mužů. Stoupá ale také průměrná délka od rozvodu k dalšímu sňatku, a to o 3 roky. Co se týká samotných rozvodů, vidíme zajímavou křivku, kdy od roku 2000 do roku 2010 počty rozvodů narůstaly, a naopak do roku 2020 jsme na nejnižším dosaženém čísle od roku 2000 (ČSÚ, *Zaostřeno na ženy a muže – 2021, obyvatelstvo, rodiny a domácnosti*, 2021).

Otázkou tedy je, jaké faktory zde hrají roli. Z obecnějších **sociodemografických hledisek** je možné uvést zvyšující se vzdělanost a zaměstnanost žen, rostoucí rozmanitost forem rodinného života a existující kontrolu plodnosti. Mezi další možné důvody lze řadit pochopitelný důsledek blahobytu („sex jako zábava chudých“), reflektovanou přelidněnost planety, emancipaci žen nebo lékařskou péči na vynikající úrovni, která umožňuje „investovat“ energii do dvou dětí, protože je velmi pravděpodobné, že obě přežijí, na rozdíl od doby, kdy část dětí umírala na dnes již očkovaním vymýcené nebo značně omezené choroby apod. Záleží však také na mnohých genderových stereotypch, sociální politice státu, kulturním kontextu, osobních hodnotách apod.

1.1.1 Vzdělanost a zaměstnanost žen

Je známo, že ženy, které odkládají mateřství, mají většinou vyšší vzdělání, žijí a pracují ve městě, budují nejdříve svou profesní pozici, kariéru (Český statistický úřad, Veřejná databáze 2021). Kariérní důvody však samy o sobě nebývají důvo-

dem k odložení mateřství. Ženy u nás (i ve většině evropských zemí) bohužel stále velmi často řeší otázku „rodina, nebo práce?“. To je už z podstaty špatně postavená otázka. V dnešní moderní společnosti je totiž stále vymezen „ženský svět“ zahrnující převahu sféry péče o domácnost a rodinu, zatímco ten „mužský“ je světem práce, politiky a veřejné angažovanosti. Vstupujeme tak do silně zakořeněných **genderových stereotypů**, kdy ale zároveň vývoj těchto tendencí neznamená vždy pokrok, například v podobě opouštění dětí v brzkém věku a jejich předání do rukou cizích žen (au-pair) či do jeslí, ač historie ukazuje na problematické důsledky takové výchovy. V současnosti se muž a žena angažující se paralelně v obou sférách nacházejí v situaci, jež s sebou zákonitě přináší i nový druh zátěže v jejich každodenním životě. Dochází k narušení **tradiční dělby práce** v domácnosti, což nelibě snáší spíše mužská část populace, která tyto tradice založila, a k proměně obsahu rolí muže a ženy v rodině. Mění se vztahy mezi partnery, ale i mezi rodiči a dětmi. Muž, jenž podniká a podnikání se mu daří, často platí „daň“ v podobě minimální přítomnosti v rodině. Někdy se svou absencí snaží rodině vynahradit financemi, materiálním zabezpečením. Role „živitele“ však roli otce (a ani manžela) vynahradit nemůže. Jiným typem nového problému jsou rodinné konflikty vyvolané tím, že žena dosáhne výrazně lepšího postavení a příjmu než její manžel. Stoupající vzdělanost žen tak především umožňuje svobodnější a uváženější volbu v mnoha oblastech.

1.1.2 Formy rodinného života

Jak jsme již zmiňovali, v současnosti je mnohem více rozvedených a znovu uzavíraných manželství než dříve. Počet **rozvádějících se párů** v ČR se pohyboval v letech 2010–2019 v rozmezí 44–50 %. Narůstá rovněž počet **nezezdaných párů** a počet **svobodných matek**. Na mladou svobodnou matku již není nahlíženo tak předsudečně. Průměrný věkový rozdíl mezi partnery se liší v závislosti na věku, ve kterém manželství uzavírají. Jestliže si člověk bere mladšího partnera/ku, tak se zvyšujícím se věkem roste i jejich věkový rozdíl (u mužů výrazněji). Roste však také počet žen, které si velmi přejí mít dítě dřív, než bude pozdě, i když nemají vhodného partnera. A bez ohledu na zájmy dítěte a jeho právo mít oba rodiče jej posléze skutečně mají a vychovávají například s babičkou. Ve společnosti také narůstá diskuze ohledně dalších forem rodiny, a to partnerů **stejného pohlaví** či jiných **genderových identit**.

1.1.3 Proces rozhodování a rodičovství

Proces zda a kdy mít děti podléhá nejen biologickým, ale i různým psychologickým a sociálním tlakům. Motivace k rodičovství se skládá z různých vědomých i nevědomých pohnutek. Mateřství je považováno za přirozenou součást životního plánu žen, i když narůstá počet těch, jež vědomě mít děti nechtějí. **Stereotyp bezdětné ženy** (kariéristky, divné, nešťastné) již není tak silný jako v minulém století. Na druhou stranu také právě díky odkládání mateřství do stále vyššího věku narůstá počet žen a mužů, kteří mají problémy s plodností, a roste počet dříve narozených dětí, resp. matek, které ze zdravotních důvodů nemohou své děti donosit. Z vynořujících se etických témat vyvstává otázka **náhradního mateřství**, rození dětí **transgender** osobami a dalších experimentů na dětech. Narození dětí ovlivňují očekávání až tlaky rodiny a nejbližšího sociálního okolí, obzvláště tehdy, není-li v rodině ještě žádné vnouče, nebo jsou prarodiče staršího věku. Nepřímý vliv sociální nápodobou mohou mít i přátelé. Záleží též z kolika sourozenců pocházíme a jestli „splňujeme“ rodinnou normu. Často se například stává, že děti ze tří sourozenců sami chtějí mít tři děti. Zásadní vliv však má individuální **zhodnocení přínosů a ztrát v rodičovství**. Mezi nejčastějšími očekávanými „oběťmi“ rodičovství jsou zmiňována například tyto (Sobotková, 2001; Konečná, 2010; Kimplová, 2018):

- omezení osobní svobody,
- nutná změnu životního stylu včetně ztráty přátel,
- zpomalení kariéry matky,
- finanční znevýhodnění,
- negativní dopad na manželský vztah (vliv na sexuální život, strach nezralých mužů z přílišné pozornosti matky směrem k dítěti a odklon od manžela),
- obrovská zodpovědnost,
- nezvratnost rozhodnutí,
- globální krize a přelidněnost planety atp.,
- někdy bývá opatrně ženami zmiňován i strach o postavu.

Z „přínosů“ pak bývá muži i ženami uváděno (Matějček, 1994; Sobotková, 2001; Konečná, 2010; Kimplová, 2018):

- radostný vztah s dítětem,
- rozvoj vztahu k partnerovi – žena vidí manžela v nové roli otce, manžel vidí svou ženu v nové roli matky,
- nová přátelství s jinými matkami a s rodinami, které mají malé děti,